

*Дика Н.М., кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри української мови
Київського університету імені Б.Д.Грінченка*

ФОРМУВАННЯ ГРАМАТИЧНИХ ПОНЯТЬ З МОРФОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

Посилення уваги до мовлення освіти на сучасному етапі розвитку національної школи викликане необхідністю формувати особистість, яка відзначається свідомим ставленням до рідної мови, мовленнєвою активністю на всіх етапах володіння мовою, високою культурою мовлення та спілкування.

Основні цілі вивчення граматики у курсі української мови полягають в інтенсивному розвитку інтелектуальних та творчих здібностей школяра, у володінні знаннями про механізм та функціонування мови. Збагачення мовлення школярів лексичними та граматичними засобами проводиться систематично і цілеспрямовано на кожному уроці під час засвоєння всіх розділів шкільної програми.

Провідним стає питання формування особистості з власним рівнем комунікативної компетенції, що є основою самореалізації в усіх сферах суспільного життя. Тому сьогодні актуальним є пошук нових підходів, за яких формування граматичних понять в процесі вивчення морфології максимально відповідатиме віковим, психолого-лінгвістичним закономірностям розвитку учнів, забезпечуючи наступність та перспективність накопичення термінологічного базису як необхідної складової мовної та мовленнєвої компетенції.

У процесі вивчення граматики створюються сприятливі умови для осмислення школярами цілісності мови, характерних для неї зв'язків між різними рівнями. Так, учні спостерігають за змінами в значенні слова внаслідок переходу слова з одного лексико-граматичного класу в інший. Така робота створює передумови для формування у школярів наукового погляду на мову, на існування нерозривного зв'язку між морфологічними ознаками та його смисловою стороною. Засвоєння учнями навчального матеріалу про належність слова до певного лексико-граматичного класу, а також виявлення його суттєвих ознак сприяє розвитку їхнього лінгвістичного мислення.

Опанування учнями словотворчими вміннями та навичками базується на засвоєнні ними комплексу теоретичних понять. Успішна організація цього процесу визначається багатьма чинниками, одним з яких є чітке розуміння вчителем шляхів його формування. Отже, педагог, перш ніж визначити методи, які забезпечують найбільш повне усвідомлення школярами суттєвих ознак поняття, має бачити перспективу його розвитку і основні етапи засвоєння.

Оскільки основні поняття з граматики послідовно проходять через весь шкільний курс української мови, дозволяє здійснювати вивчення теоретичного матеріалу на основі принципів наступності і перспективності,

тобто поступово збагачувати його змістову сторону. Основна мета вивчення шкільного курсу “Морфологія” в основній школі – формування в учнів системи граматичних понять, усвідомлення сутності їх, виділення й розрізнення їх основних ознак.

Виділяємо три етапи формування граматичних понять з морфології української мови в шкільній мовній освіті: початковий, або пропедевтичний (1-4 класи); етап систематичного вивчення морфології (6-7 класи); функційно-прагматичний (10 клас).

Вивчення розділу “Морфологія” в 6-7 класах передбачає засвоєння понад 60 граматичних понять, які ми класифікуємо за такими основними групами:

1) морфологічні одиниці: слово, словоформа; 2) лексико-граматичні класи слів (частини мови): самостійні (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник); службові (прийменник, сполучник, частка) і вигук; 3) лексико-граматичні розряди (категорії) слів; 4) граматичне значення; 5) граматична форма; 6) граматичні (морфологічні) категорії.

Належність деяких граматичних понять до граматичних категорій є предметом дискусій у сучасній лінгвістиці. Так, В.Горпинич до граматичних категорій відносить також іменникову категорію істоти/неістоти, що має граматичне вираження у формі знахідного відмінка множини і прикметникову категорію вищого і найвищого ступенів порівняння.

Як зазначають дослідники (М. Вашуленко, М. Львов, М. Пентилюк, К. Плиско, Л. Федоренко) опрацювання теоретичного матеріалу передбачає як опору на вже засвоєне підґрунтя школярами, так і пропедевтичний зв'язок з відомостями, які вивчатимуться в наступних класах. Такий підхід до вивчення української мови дозволяє розглядати програмовий матеріал ширше, створює необхідну базу для якісної мовної освіти учнів. Аналіз психологічної (Л. Айдарова, Л. Виготський, П. Гальперін, Г. Костюк, О. Леонт'єв, А. Маркова, С.Рубінштейн), педагогічної (І. Песталоцці) та лінгводидактичної (Медушевський А.П., О. Біляєв, М. Вашуленко, М. Пентилюк, К. Плиско) літератури сприяє розробці відповідної системи роботи з граматики, яка передбачає такі етапи:

- цілеспрямоване спостереження над мовним явищем;
- підведення підсумків спостереження;
- визначення поняття та встановлення його характерних ознак;
- закріплення суттєвих ознак поняття та його визначення у терміносистемі (вводиться термін);
- застосування поняття шляхом термінологізації до виучуваного матеріалу;
- перевірка розуміння засвоєного терміна - закріплення та творчі вправи.

Перший етап опрацювання понять з розділу «Морфологія» характеризується досить широким спектром навчальних завдань, серед яких найважливішими є:

- формування в учнів уявлень про поняття з опорою на найпростіші визначення (рід, число, відмінок);
- вироблення в школярів на основі теоретичних знань мовних умінь аналізувати, визначати рід, число, відмінок слова, конструювати лексеми за допомогою певних словотворчих засобів;
- шляхом визначення найсуттєвіших характеристик навчити правильно класифікувати слова відповідно до лексико-граматичних класів з урахуванням особливостей кожного з них;
- збагачення словника учнів, навчання грамотно вживати у власному мовленні слова.

Таким чином, починаючи з найпростішого ми формуємо в учнів поняття про *морфологічні ознаки*, поступово ускладнюючи термінологічний апарат з виходом на більш складне поняття *граматичної категорії*. Така робота передбачає засвоєння та співвіднесеність учнями таких істотних ознак як лексична та морфологічна спільність. Це сприяє розвитку в школярів уміння співвідносити семантику та визначати морфологічні ознаки відповідно до особливостей лексико-граматичного класу.

До усвідомлення поняття *граматичної категорії* учні мають бути підготовлені внаслідок цілеспрямованої пропедевтичної роботи на уроках.

Опрацювання програмового матеріалу з теми «Способи творення іменника» спрямовує учнів до розуміння того, як саме творяться слова у мові. На цьому етапі учням необхідно довести шляхом конструювання синтаксичних одиниць, що однієї лексичної сполучуваності слів для побудови речення замало. Таким чином, ми поглиблюємо теоретико-понятійний апарат, розширюємо діапазон уже здобутих знань про лінгвістичне поняття *закінчення*. Учні мають змогу усвідомити, яка частина слова є «носієм» його граматичного значення.

Спираючись на характерні ознаки лінгвістичного поняття *закінчення*, у методиці виділено певні етапи, які передбачають розв'язання специфічних завдань:

- 1) повернути увагу учнів до граматичного значення слова і форми його вираження;
- 2) організувати спостереження за сполучуваністю слів, функцією закінчення;
- 3) ввести термін, обґрунтувати доцільність такої назви «закінчення слова»;
- 4) показати нульове закінчення і закінчення, яке стоїть не на кінці слова;
- 5) узагальнити всі характерні ознаки закінчення.

Наступний етап роботи полягає у систематизації фактів відомих школярам про поняття, і порівнянні учнівських висновків з визначенням, поданим у підручнику.

Отже, правильно організована бесіда, яка спрямовує спостереження школярів до узагальнень здобутих знань, а спеціально дібрані аналітико-

синтетичні завдання забезпечують засвоєння учнями істотних ознак будь-якого поняття.

Пропедевтичне ознайомлення з іменником, прикметником дієсловом та іншими частинами мови спирається на здобуті раніше знання, про будову слова, його значущі частини. Тому саме ці відомості повторюються під час виконання практичних завдань на аналіз і синтез різних частин мови. Систематизація, узагальнення та поглиблення теоретичної бази можливе лише за умови вичленовування вчителем вузлових питань.

Під час вивчення нової теми уточнюється значення відомих учням понять, їх лінгвістичні можливості розширюються новими ознаками, що визначає ступінь повноти розуміння мовного явища. Можливості формування під час опрацювання відповідної теми зумовлені комплексним характером завдань, які включають слухання, відпрацювання вимови, з'ясування й уточнення значень понять, виписування їх за семантичними ознаками.

Формування граматичних понять є найбільш результативним, якщо вчитель постійно дбає про розвиток пізнавальних здібностей дітей, озброює їх вмінням виділяти найголовніше з вивченого матеріалу. Оскільки в основі логічного мислення лежать операції порівняння, класифікації, узагальнення, а також аналізу й синтезу, вчитель поступово відпрацьовує в учнів уміння використовувати їх навчальній діяльності. Важливими навичками учнів є групування мовних фактів та виявлення принципу, за яким здійснюється їх класифікація.

Вправи на групування споріднених слів доцільно завершувати визначенням лексико-граматичного розряду кожного слова. Наприклад, аналізуючи слова *зелень, зелений, зелено, зеленіють, позеленілий* школярі не тільки відшукують ознаки притаманні певному лексико-граматичному класу, доводячи, що дані слова є різними частинами мови, а й поглиблюють здобуті знання щодо морфемного складу, забезпечуючи принцип наступності та перспективності у навчанні. На нашу думку, доречно учням запропонувати визначити частини мови відповідно до записаних слів, які спроектовано на інтерактивну дошку.

Увага школярів звертається також на характерні особливості граматичної форми кожної частини мови. *Наприклад:*

- Які закінчення бувають у прикметників? Виберіть з поданих закінчень слів тільки прикметникові. Учні аналізують закінчення слів, основи яких закриті: *-уть, -ий, -а, -ого, -і*.

Ідентичні завдання є важливими, бо спонукають школярів до активних міркувань, до обґрунтування правильної власної думки, розмежування частиномовної належності, оскільки більшість закінчень притаманні як прикметникам, так і іменникам (*зима сніжна* – закінчення в обох словах –а; *веселі пісні* – закінчення в обох словах –і).

Ураховуючи те, що знання учнів про формальні ознаки частин мови обмежені, слід якомога частіше їм підкреслювати граматичну значущість *закінчення*. З цією метою слід запропонувати вправи, які розвивають

аналітичне мислення, стійку увагу, тренують школярів в морфологічному конструюванні. *Наприклад*, дібрати іменники жіночого роду з закінченням – *a*, –*я*; прикметники в множині із закінченням –*і*; дієслова теперішнього часу із закінченням –*е*.

Таким чином, учні поступово засвоюють граматичне значення *закінчення* як частини мови, вони оволодівають вміннями добирати і вживати в мовленні різні граматичні форми змінюваних слів. Це є підготовкою учнів до повноцінного засвоєння понять не лише з морфології, а й з синтаксису.

Отже, мисленнєва діяльність учнів у процесі вивчення морфології української мови здійснюється у формі оперування граматичними поняттями, у яких

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К. – К.:Либідь, 1993. – 336с.
2. Вихованець І.Грамматика української мови: Синтаксис. – К.:Либідь, 1993. – 368 с.
3. Горошкіна О. Лінгводидактичні засади навчання української мови в старших класах математичного профілю. Монографія/О.М.Горошкіна. Луганський національний педагогічний університет ім. Т.Г.Шевченка. – Луганськ: Альмамагер. – 2004. – 360 с.
4. Методика вивчення української мови в школі/О.М.Біляєв, В.Я.Мельничайко, М.І.Пентиліук, Г.М.Передрій, Л.П.Рожило. –К.: Рад.школа, 1987. – 246с.
5. Плиско К. Принципи, методи і форми навчання української мови. – Х., 1995. – 228с.